

تحلیل تربیتی اعجاز اخلاقی قرآن کریم

نجات یحیی اف*

چکیده

اخلاق، نسبت به سایر موضوعات از برجستگی خاصی برخوردار است. از این رو مطالعه‌ی هدفمند آموزه‌های اخلاقی جهت استنباط نظام اخلاقی مبتنی بر قرآن و ارائه آن در جامعه اسلامی ضروری است. هرچند اعجاز قرآن ابعاد متعدد و گسترده‌ی وسیعی دارد، لیکن هدف این تحقیق تبیین زمینه‌ها و ساحت‌های اعجاز اخلاقی قرآن و میزان تأثیرات و پی‌آمدهای تربیتی آن است. این پژوهش تلاش دارد با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، دیدگاه قرآن نسبت به فضایل و رذایل اخلاقی را تحلیل و تبیین نماید و همچنین به تحلیل مسائل اخلاقی در سه ساحت مهم؛ بینشی، گرایشی و کنشی (عملی) بپردازد. ساحت گرایشی، عادت‌های مرتبی را با توجه دادن به خویشتن، تحریک انگیزه‌های ایمانی و امر به فضیلت‌ها و نهی از رذیلت‌ها پرورش می‌دهد. راه‌های تقویت اراده و شناسایی موانع عمل در ساحت عملی بسیار حائز اهمیت است که قرآن کریم در تربیت ساحت کنشی به آن‌ها توجه ویژه ای دارد. اهم دست‌آوردهای تحقیق حاضر عبارتند از: اعجاز اخلاقی یکی از ابعاد مهم اعجاز قرآن است. قرآن دارای نظام اخلاقی بوده و می‌تواند برای تربیت افراد برنامه کامل و جامعی ارائه دهد. تحول اخلاقی (فردی، اجتماعی و الهی)، محکم و بلند، همگام با تحول اعتقادی، حساس و سنجیده، از ویژگی‌های اعجاز اخلاقی قرآن می‌باشند. قرآن نسبت به فضایل و رذایل اخلاقی، تبیین جامعی ارائه نموده، در طرح مسائل اخلاقی در سه ساحت بینشی، گرایشی و کنشی دارای جامعیت منحصر به فرد است.

واژگان کلیدی: اعجاز، اخلاق، قرآن، تحلیل تربیتی، اعجاز اخلاقی.

*. دانش‌پژوه دکتری «قرآن و علوم تربیتی» جامعه‌المصطفی (ص) العالمیه: yahyanecat87@mail.ru

مقدمه

اعجاز اخلاقی قرآن یکی از شاخه‌های اعجاز علمی قرآن است که بیشتر در حوزه تفسیر میان رشته‌ای قرآن کریم مورد بحث قرار می‌گیرد. اعجاز اخلاقی قرآن در طول تاریخ از طرف مفسران و دانشمندان دینی مورد توجه قرار گرفته است. و آثار فراوانی در این باره وجود دارد. علت بیان مسائل اخلاقی اعجازگونه در آیات قرآن این است که عرب جاهلی از جهت اخلاق در انحطاط و سقوط جدی قرار گرفته بود و ریشه این نیز در عدم تربیت صحیح افراد جامعه می‌باشد.

شهوترانی که یکی از مشکلات جدی جوامع بشری است، در میان اعراب عصر جاهلی بسیار رواج یافته و دامن گسترانده بود. در این میان، لازم بود فردی با ویژگی‌های اخلاق الهی ظهور نماید و آن‌ها را از باتلاق رذایل اخلاقی بیرون بکشد. خداوند با نزول قرآن و ارسال نبی مکرم اسلام حضرت محمد (ص) توانست آن‌ها را از بدبختی نجات دهد و به اخلاق الهی متخلق سازد. اگر در یک جامعه مربیان واقعی حضور نداشته باشند، جامعه از تربیت صحیحی برخوردار نخواهد شد. قرآن کریم پیامبر اکرم (ص) را به عنوان معلم کتاب و حکمت و مربی اخلاق (آل عمران/۱۶۴؛ جمعه/۲) معرفی می‌نماید. همانطوری که در مسائل تربیتی مطرح است، تربیت سه تا رکن اساسی دارد؛ مربی، متری و محتوای تربیت. آن زمان متری‌ها موجود بود، ولی مربی و محتوای تربیت نبود که فرایند تربیت را شروع کند. با آمدن اسلام و وجود مبارک رسول اکرم (ص) یک کار تربیتی جهانی آغاز گردید.

در واقع این یک تحول اجتماعی در عرصه اخلاق بود که خیلی عمیق و سریع اتفاق افتاد. چنین تحول عظیم باید دارای راهکارها و روش‌های دقیق و حساب شده باشد. این را فقط کسی می‌تواند به عهده بگیرد که از تمام وجود و خواسته‌های انسان با خبر و هدفش تربیت و به کمال رساندن انسان است. همچنین خیر و ضرر او را از خود او بهتر بلد باشد (نساء/۱۹). او خداوند متعال است که خالق همه مخلوقات و رب همه موجودات می‌باشد. در همه زمان‌ها با ارسال رسل و انزال کتب، انسان‌ها را تربیت می‌نماید. شایان ذکر است که قبل از قرآن کتابی نتوانسته که چنین تحولی اخلاقی را ایجاد کند و افراد جامعه را در عرصه‌های مختلف (فردی، اجتماعی، خانوادگی، فرهنگی، اقتصادی، حقوقی...) تربیت کند.

از این رو، پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که زمینه‌ها و ساحت‌های اعجاز اخلاقی قرآن کدام‌اند و تأثیرات و پی‌آمدهای تربیتی آن چیست؟

مفهوم‌شناسی

الف) واژه اعجاز

در لغت: واژه اعجاز در لغت مشتق از ثلاثی مجرد «ع-ج-ز» است که به معنای درماندگی، ناتوانی و انتهای هر چیز آمده است. (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۲۳۲؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۱۵؛ قرشی، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۹۳) برخی نیز معنای اصلی «عجز» را تأخر می‌دانند؛ چون افراد ناتوان معمولاً متأخر از دیگران می‌باشند. به همین دلیل این واژه مترادف کلمه «ضعف» نیز استعمال می‌گردد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص

(۵۴۷)

در اصطلاح: کلمه «اعجاز» در اصطلاح به این معنا است: کاری شگفت و خارق عادت است که انبیاء منتخب الهی برای به اثبات رساندن ادعای پیامبری خود از طرف خداوند، انجام می‌دهند. انسان‌های عادی از انجام چنین کارها عاجز هستند. (خویی، ص ۳۵؛ بلاغی، ۱۴۲۰، ص ۳)

ب) واژه اخلاق

در لغت: اخلاق، جمع خُلُق و خُلُق است به معنای صفت (خوب یا بد)، سرشت، خوی، طبیعت و امثال آن؛ که به معنای صورت درونی و باطنی و ناپیدای آدمی به کار می‌رود که با بصیرت درک می‌شود؛ در مقابل خَلْق که به صورت ظاهری انسان گفته می‌شود، که با چشم قابل رویت است. (ابن منظور، ۱۴۰۴، ج ۱۰، ص ۸۷؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۱۲۴)

در اصطلاح: شایع‌ترین کاربرد اصطلاحی اخلاق در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از «صفات نفسانی راسخ و پایداری که موجب می‌شوند افعالی متناسب با آن صفات به سهولت و بدون نیاز به تامل و تروی از آدمی صادر شود». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۷، ص ۳۷۲؛ نراقی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۲؛ تهرانی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۱)

برخی نیز اخلاق را از نگاه اصطلاحی اینطور تعریف نموده است: «علم اخلاق علمی است که صفات نفسانی خوب و بد و اعمال و رفتار اختیاری متناسب با آنها را معرفی می‌کند و شیوه تحصیل صفات نفسانی خوب و انجام اعمال پسندیده و دوری از صفات نفسانی بد و اعمال ناپسند را نشان می‌دهد». (رک: داودی، ۱۳۹۰، ص ۸)

به نظر می‌رسد تعریف دوم جامع‌تر باشد، چون علاوه بر صفات نیک و بد، شامل اعمال و رفتار نیز می‌باشد. چون هدف از تربیت اخلاقی تغییرات مثبت در اعمال و رفتار متربی است.

ج) تعریف اعجاز اخلاقی قرآن

اعجاز اخلاقی قرآن کریم زیر مجموعه اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم انسانی است.

«در قرآن کریم گزاره های اخلاقی وجود دارد که در هیچ مکتب و کتاب آسمانی نیست و می توان از آن گزاره ها یک نظام اخلاقی منحصر به فرد را به دست آورد که با عمل به این نظام اخلاقی، تحول عمیق و متعالی در افراد و جامعه ایجاد می شود». (ر.ک: اعجاز اخلاقی قرآن کریم؛ تاریخچه و ویژگی ها، اصفهانی، نجفی نژاد، پاییز و زمستان سال ۱۳۹۵، شماره ۱۹، ص ۹-۳۲)

تاریخچه بحث

در طول تاریخ اعجاز علمی قرآن کریم به ویژه اعجاز اخلاقی مورد توجه مفسران قرار گرفته و در این باره کتاب های مستقل و غیر مستقل زیادی نگاشته شده است. در قرن ششم اولین جرقه اعجاز اخلاقی قرآن توسط غزالی در کتاب «احیاء العلوم الدین» زده شد و بیان می کند که قرآن از همه جهات معجزه است. (غزالی، احیاء علوم الدین). در قرن هفتم علی بن میثم بحرانی متکلم و شارح نهج البلاغه معتقد است که قرآن از نظر محتوا مشتمل بر علوم مانند توحید، اخلاق، کیفیت سیر و سلوک به سوی خداوند و... هست که به هیچ وجه نمی توان آنها را در سخنان و گفته های متعارف بشری نشان داد. (بحرانی، قواعد المرام فی علم الکلام). در قرن دوازدهم علامه محمد باقر مجلسی (ره) ادعای اعجاز اخلاقی کرده است. و از دو جهت به اعجاز اخلاقی قرآن نگاه دارد: اول اعجاز در گزاره های اخلاقی. دوم اعجاز در نظام اخلاقی که مانند آنها در هیچ کتاب یا مکتبی دیده نمی شود. (ر.ک: علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۷) بعد از ایشان در قرن

چهاردهم علامه بلاغی (ره) ادعای اعجاز اخلاقی قرآن را داشته است. ایشان رویکرد گزاره ای و تحول گرایانه را بیشتر بیان می کند. (ر.ک: علامه بلاغی، تفسیر آلاء الرحمن، ج ۱) همچنین در قرن چهاردهم شهید مرتضی مطهری (ره) اعجاز اخلاقی را مطرح نموده است. (ر.ک: مطهری، مجموعه آثار، ج ۴) در قرن بیستم ایزوتسو روان شناس، قرآن پژوه، اسلام شناس و فیلسوف معاصر که دارای کتاب «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن» می باشد. عمده مباحث تحول اخلاقی در کتاب دوم ایشان آمده است. بخش دوم این کتاب «از اخلاقیات قبیله ای تا اخلاق اسلامی» نام دارد. دو مقاله در مجله «قرآن و علم» که بر گرفته از سلسله دروس استاد رضایی اصفهانی است. حق پناه، رویکردهای اعجاز اخلاقی قرآن؛ اسکندرلو، بررسی اعجاز اخلاقی قرآن. (برای اطلاع بیشتر به کتاب علوم قرآن ۲ دکتر رضایی اصفهانی، مراجعه شود)

نکته قابل توجه اینکه درست است در آثار گذشتگان اعجاز اخلاقی قرآن کریم موجود و مشهود است، ولی تحلیل تربیتی از اعجاز اخلاقی قرآن کریم در ساحت‌های بینشی، گرایشی و کنشی یک کار جدیدی بوده و امید است که این تحقیق، موضوع مذکور را یک قدم جلوتر ببرد و مورد استفاده دانشمندان و جامعه قرار گیرد.

سه رویکرد اعجاز اخلاقی

۱۶۴

۱- رویکرد گزاره‌ای

اخبار اخلاقی قرآن کریم، به صورت موضوعی یا تربیتی مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد تا پیشینه وجودی یا عدمی این مطالب آشکار شود. اگر ارائه آن منحصر به قرآن کریم بود، اعجاز اخلاقی قرآن از آن جهت ثابت می شود. مرحوم بلاغی در تفسیر خود

گاه آموزه های اخلاقی قرآن و عهدین را مقایسه کرده و تلاش نموده نشان دهد که بین آنها چه قدر فاصله است. نمونه هایی از این رویکرد اعجاز اخلاقی قرآن: مانند اخلاق نیکو: «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ»؛ (اعراف/۱۹۹) عفو (و مدارا پیش) گیر و به (کار) پسندیده فرمان ده و از نادان روی گردان. و سخاوت: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ»؛ (آل عمران/۹۲) به نیکی نمی رسید تا از آنچه دوست می دارید، (در راه خدا) مصرف کنید و آن چیزی که (در راه خدا) مصرف می کنید، پس براستی که خدا بدان داناست.

۲- رویکرد نظام‌واره‌ای

این رویکرد در صدد اثبات این است که قرآن در حیطه اخلاق دارای مبانی انسان شناسی، جهان شناسی، معرفت شناسی خاص خود است و اصول و قواعد خاصی دارد که در مجموع «نظام اخلاقی قرآن» را تشکیل می دهد. برای تبیین نظام اخلاقی اسلام، لازم است ساحت های انسان مد نظر قرار گیرد. از نظر اسلام انسان دو ساحت کلی یعنی ساحت مادی و ساحت معنوی دارد. با بررسی آیات قرآن دانسته می شود که اهداف نظام اخلاقی قرآن اموری مانند «قرب به خدا» (توبه/۲۰ و ۲۱) و تزکیه نفس (شمس/ ۹ و ۱۰) است. برخی از ویژگی های نظام اخلاقی قرآن: مانند ارزش گذاری انگیزه بر مبنای عمل، الزام آور بودن دستورهای اخلاقی قرآن، جمع بین وعد و وعید.

۳- رویکرد تحول‌گرایانه

قرآن کریم در دوره کوتاه زمان نزول خود توانست اخلاق جاهلی صدر اسلام را که به تعبیر خود قرآن در نهایت سقوط و تاریکی (آل عمران/ ۱۰۳) و در گمراهی آشکار

بود (آل عمران/۱۶۴) به جامعه ای اخلاق مدار تبدیل نماید که به طور معمول دیگر مکاتب اخلاقی جهان نمی توانند چنین تأثیر سریع و عمیقی را در پیروان خود بگذارند. (ر.ک: اعجاز اخلاقی قرآن کریم؛ تاریخچه و ویژگی ها، اصفهانی، نجفی نژاد، پاییز و زمستان سال ۱۳۹۵، شماره ۱۹، صص ۱۱-۱۴)

هر سه رویکرد اعجاز اخلاقی قرآن این مطلب را بیان می کند که قرآن کریم در مسائل اخلاقی دارای یک نظام اخلاقی بوده و می تواند آن را به جامعه بشری ارائه داده آن ها را تربیت نماید. کتابی که چنین ادعایی دارد، دارای قدرت ایجاد تحول در جامعه می باشد.

ویژگی های اعجاز اخلاقی قرآن

الف) شمولیت تحول اخلاقی (فردی، اجتماعی و الهی)

اخلاقیات را بر سه دسته فردی، اجتماعی و الهی تقسیم می کنند. اخلاق فردی فضایل و رذایلی است که با صرف نظر از حیثیت اجتماعی انسان و بدون در نظر گرفتن افراد دیگر از انسان صادر می شود. مانند تلاش در راه خدا، اسراف... اخلاق اجتماعی بایسته ها و نبایسته هایی است که بر روابط انسان با دیگران حاکم است. مانند دروغگویی، ریا، غیبت، تکبر، انفاق، صداقت... اخلاق الهی یا اخلاق دینی، این بعد از اخلاق عهده دار شکل دهی و سامان بخشی ارزش های حاکم بر رابطه انسان با خالق خویش است. مانند ایمان به خدا، توکل، خشیت، خداترسی...

بر اساس شواهد تاریخی و آیات قرآن، می توان گفت که قرآن کریم تحولی عمیق و متعالی در همه ابعاد اخلاق (فردی، اجتماعی و الهی) ایجاد نمود. مانند متحول شدن ابوذر (ره) که قبل از اسلام وی به راه زنی مشغول بوده است. ولی بعد از اسلام به جایی

رسید که پیامبر (ص) او را راستگوترین فرد روی زمین معرفی نمود. (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۶۰) همچنین در حوزه اخلاق اجتماعی تحولات گسترده ای رخ داد مانند روحیه برادری، تعاون به یکدیگر، خیرخواهی...

ب) محکم و بلند

وقتی که تعالیم اخلاقی قرآن در دل و جان عرب جاهلی نفوذ کرد، شخصیت آنها در شرایط مختلف غیر قابل تغییر گردید. حتی در کنار پیامبر (ص) در سختترین شرایط مانند جنگ، محاصره اقتصادی، شکنجه ها قرار گرفتند ولی با همه آنها از استقامت، توکل، صبر و امید آنها کاسته نشد. بلند و متعالی بودن به این معنا است که کارها را برای خدا خالص گرداند و گرنه انسان در دنیا و آخرت دچار خسران خواهد شد. بر همین اساس در قرآن صریحاً می فرماید برخی از کارهای اخلاقی مانند انفاق، هجرت و جهاد را با نیت الهی انجام دهید:

«وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ...»؛ (بقره/ ۱۹۵) و (اموالتان را) در راه خدا مصرف کنید.... «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ...»؛ (انفال/ ۷۴) و کسانی که ایمان آوردند و هجرت نمودند و در راه خدا جهاد کردند. «قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحْيَايَ وَ مَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ (انعام/ ۱۶۲) بگو: برآستی نمازم و [سایر] عباداتم و زندگی ام و مرگم، برای خدایی است، که پروردگار جهانیان است.

ج) همگام با تحول اعتقادی

تحول اخلاقی عرب منوط بر تحول اعتقادی بوده است. از زمانی که عرب جاهلی خداوند متعال را به جای شرک و بتپرستی پذیرفت، معاد را به جای پوچنگری قبول کرد

و پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) را به عنوان نبی برگزیده خداوند تلقی نمود، آن وقت اخلاق و رفتار آن ها تحول یافت. بر همین اساس است که طبق گفته مفسران آیات سور مکی بر اصول دین تکیه دارد و برای تحکیم اعتقادات مردم نازل گشته است. (ر.ک: علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۵) آیات ۹۰ تا ۹۲ سوره نحل به این مسئله دلالت دارد. خداوند با نزول نخستین آیات اعتقادی، فلسفه اخلاق را نیز می آموزد و یاد می دهد که چرا باید از رذایل اخلاقی دوری گزید و متخلق بر فضایل اخلاقی گردید.

د) حساس و سنجیده

به این معنا که اگر مداومت و مراقبت نباشد احتمال گمراهی بسیار زیاد است و گاهی خود فرد متوجه نمی شود که در پرتگاه و سقوط اخلاقی قرار گرفته است. حرکت طبق معیار قرآنی برای دستیابی به تحول، بسیار دقیق و حساس است. پس تحول اخلاقی زمانی محقق می شود که همه شرایط دیده و سنجیده شود. مهمترین شرط در این زمینه تسلیم و مطیع بودن در برابر حق و دور بودن از هوای نفس و خواسته های شیطانی است. یکی از مسائل مهم در این بحث جهاد با نفس اماره می باشد که در واقع تکامل دهنده انسان در تحول اخلاقی به شمار می آید. نقل شده که پیامبر (ص) در حدیثی فرمود: «همانگونه که با دشمنانتان جهاد می کنید با نفستان جهاد کنید». (ابن ورام، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۳۷) همه این ها نشان می دهد که راهی که خداوند برای تحول اخلاقی جامعه قرار داده بسیار دقیق و حساس است. اگر یک لحظه انسان خدا را فراموش کند، تمام آنچه به دست آورده از دست می دهد. کسی که اخلاقیات را از دست داد می شود گفت همه چیزش را از دست داده است.

تحلیل جامعیت قرآن نسبت به فضایل و رذایل اخلاقی

قرآن کریم به فضایل و رذایل اخلاقی نگاه جامعی دارد که هیچ کتابی چنین نگاهی را دارا نیست. بر همین اساس است که توانسته در جامعه یک تحول عمیق اخلاقی را ایجاد نماید. اگر از یک بدی و رذیله اخلاقی نهی می‌کند، به یک خوبی و فضیلت اخلاقی دعوت می‌نماید. نظام و سیستم اخلاقی قرآن دو سویه است. لذا دعوت آن کامل بوده و در جان‌ها نفوذ کرده است. در اینجا برخی از فضایل و رذایل اخلاقی که قرآن با بیان آثار و پیامدهای دنیوی و اخروی آن‌ها انسان‌ها را تربیت کند متذکر می‌شویم:

الف) عواقب دنیوی فضایل و رذایل اخلاقی:

با اینکه دنیا یک سرای موقت و گذرا است ولی ارزش این را دارد که انسان به اعمال خویش توجه داشته و آن‌ها را زیر نظر خود بگیرد. و بداند هر عملی را که اعم از خوب و بد انجام می‌دهد، یا در این دنیا اثر وضعی دارد یا اینکه در سرای دیگر در حضورش حاضر خواهد شد. بنابراین باید تمام اعمال خود را با دقت بسنجد بعد عمل نماید. در اینجا آیاتی که بیانگر عواقب دنیوی فضایل و رذایل اخلاقی است مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱. آثار دنیوی فضایل اخلاقی: یکی از فضایل اخلاقی مهم از نظر قرآن تقوا و خویشنداری است که با بیان نتایج آن می‌خواهد مربی را برای متخلق شدن به آن تشویق کند و لازم است با استفاده از این بیان قرآن، مربی در مرحله اول تربیت اخلاقی، نسبت به عواقب فضایل اخلاقی در مربی شناخت و آگاهی ایجاد نماید؛ «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا. وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ... وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا. وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَكْفُرْ

عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُعْظِمُ لَهُ أَجْرًا»؛ (طلاق/۲-۵) هر کس تقوای الهی پیشه کند، خداوند راه نجاتی برای او فراهم می‌کند، و او را از جایی که گمان ندارد روزی می‌دهد... و هر کس تقوای الهی پیشه کند، خداوند کار را بر او آسان می‌سازد!... و هر کس تقوای الهی پیشه کند، خداوند گناهانش را می‌بخشد و پاداش او را بزرگ می‌دارد!... قرآن کریم همچنین در سوره آل عمران آیه ۱۵۹، حسن خلق را از مهمترین فضیلت اخلاقی به شمار می‌آورد.

۲. آثار دنیوی رذایل اخلاقی: قرآن نکته مقابل حسن خلق را در ادامه همان آیه،

خشن و سنگدل بودن معرفی می‌نماید. در آیات دیگر رذیله تکبر و عاقبت سوء آن را برای اینکه افراد، مرتکب آن عمل زشت نشود بازگو می‌کند. «كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ»؛ (غافر/۳۵) این گونه خداوند بر دل هر متکبر جباری مهر می‌نهد! «طبق این آیه پیامد شوم دنیوی تکبر این است که انسان درک حقایق را از دست می‌دهد و به تعبیر قرآن بر قلب و عقل متکبر مهر بطلان و ناکارآمدی زده می‌شود». (ر.ک: فیروزمهر، ۱۳۹۳، ص ۳۷۲) در آیه دیگر فرمود: «گفت: از این مقام فرو شو. تو را چه رسد که در آن گردنکشی کنی؟ بیرون رو که تو از خوارشدگانی» (اعراف/۱۳). خدا در این آیه سرانجام تکبر را برای ما روشن و تبیین فرموده است. حتی خداوند اهل تکبر را محروم از محبت خود معرفی می‌نماید تا اینکه ناپسندی تکبر را آشکار نماید: «إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ»؛ (نحل/۲۳) و او متکبران را دوست ندارد.

۱۷۰

ب) عواقب اخروی فضایل و رذایل اخلاقی:

مهمتر از آثار و پیامدهای فضایل و رذایل اخلاقی دنیوی، آثار و پیامدهای اخروی آن‌ها است؛ چون این دنیا محدود و موقت بوده به طور کامل نمی‌شود به نتایج اعمال

دست یافت، ولی جهان آخرت جاویدان و نامحدود می باشد که نتایج اعمال در آنجا کاملتر و پایدارتر خواهد بود. در اینجا به ذکر چند نمونه اکتفا می کنیم.

۱. پیامدهای اخروی فضایل اخلاقی: از مهمترین خصلت اخلاقی که مورد تأکید

قرآن قرار گرفته صبر است. صبری که همراه تقوا باشد هرگز بی پاداش نمی ماند؛ «إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ»؛ هر کس تقوا پیشه کند، و شکیبایی و استقامت نماید، چرا که خداوند پاداش نیکوکاران را ضایع نمی کند! (یوسف/۹۰) در آیات دیگر نیز به شکل های مختلف نتایج اخروی آن را بیان می نماید. «وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةِ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ. جَنَّاتٌ عَدْنٌ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ. سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ»؛ (رعد/۲۲-۲۴) و آنها که بخاطر ذات پروردگارشان شکیبایی می کنند و نماز را برپا می دارند و از آنچه به آنها روزی داده ایم، در پنهان و آشکار، انفاق می کنند و با حسنات، سیئات را از میان می برند پایان نیک سرای دیگر، از آن آنهاست. باغ های جاویدان بهشتی که وارد آن می شوند و همچنین پدران و همسران و فرزندان صالح آن ها و فرشتگان از هر دری بر آنان وارد می گردند. سلام بر شما بخاطر صبر و استقامتتان! چه نیکوست سرانجام آن سرا!!

۱۷۱

۲. پیامدهای اخروی رذایل اخلاقی: خداوند پیرامون عاقبت سوء تکبر در آخرت

اینچنین می فرماید: «فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَلِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ»؛ (نحل/۲۹) اکنون از درهای جهنم وارد شوید در حالی که جاودانه در آن خواهید بود! چه جای بدی است جایگاه مستکبران! این آیه نیز عاقبت بد اخروی تکبر اشاره دارد که جایگاه متکبران

را در جهنم معرفی می نماید. دلیلش هم این است که کبریایی، خاص خداوند است و کسی که تکبر می ورزد در واقع با خدای متعال به نزاع برمی خیزد. مضمون روایتی که از امام باقر (ع) منقول است این مطلب را تأیید می کند. (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۰۹؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵، ص ۳۷۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۰، ص ۲۱۰) (آیات دیگری را نیز می توان در این باره بررسی نمود: نساء/۳۱؛ شوری/۳۶-۳۷؛ نجم/۳۱-۳۲؛ آل عمران/۱۳۵-۱۳۶؛ مریم/۹۶ نازعات/۴۰-۴۱؛ طه/۷۵-۷۶؛ اعراف/۹۶؛ زمر/۷۳)

تحلیل دیدگاه قرآن درباره مسائل اخلاقی در سه ساحت

الف) ساحت بینشی

تربیت شناخت و بینش متربی در مورد فضایل و رذایل اخلاقی بسیار مهم است. در واقع آگاهی از پیامدهای رذایل و آثار فضائل اخلاقی، در خود متربی در عمل یا ترک آن ایجاد انگیزه می کند. این مسئله این قدر با اهمیت است که خداوند متعال در قرآن از زبان دوزخیان فرمود: «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ»؛ (ملک/۱۰) و می گویند: اگر ما گوش شنوا داشتیم یا تعقل می کردیم، در میان دوزخیان نبودیم! خداوند می خواهد ارزش شناخت و آگاهی از حقایق و فضایل را برای ما بیان نماید. بنابراین متربی با کسب معرفت اخلاقی می تواند ریشه رذایل را از وجود خود برکند و به فضایل اخلاقی آراسته شود، چون معرفت اخلاقی است که موجب تشخیص و درک صحیح از فضایل و رذایل می گردد و فرد پس از دانستن عواقب سوء صفات ناپسند، سعی می کند از آن ها دوری گزیند. شاهد این مسئله آیه قرآنی است که خدا فرمود: «وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ»؛ (یونس/۱۰۰) و پلیدی را بر کسانی قرار می دهد که نمی اندیشند. خداوند متعال در قرآن کریم در آیات متعددی این مسئله را خاطر نشان نموده است. چند آیه را در اینجا بررسی می کنیم. خداوند در قرآن فرمود:

«الْهَيْكُمُ التَّكَاثُرُ. حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ. كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ. ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ»؛ (تکواثر/۱-۴)

افزون طلبی (و تفاخر) شما را به خود مشغول داشته است. تا آنجا که به دیدار قبرها رفتید! چنین نیست که می پندارید، بزودی خواهید دانست! باز چنان نیست که شما می پندارید بزودی خواهید دانست!

توضیح آیه و ربط آن با موضوع: خداوند در این سوره شدیداً کسانی را که به مال و فرزندان تکاثر و تفاخر می ورزند توبیخ می کند. در واقع این عمل، آن ها را از سعادت واقعی باز می دارد و از آثار سوء خسران آور این سرگرمی غفلت می ورزند. بنابراین آن ها را تهدید می کند که به زودی نتیجه عمل بیهوده و غیر اخلاقی خودشان را خواهند دید. علت این امر را عدم آگاهی، شناخت و جهل به صلاح و فساد معرفی می نماید. در ادامه سوره در آیه پنجم فرمود: «كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ»؛ چنان نیست که شما خیال می کنید اگر شما علم یقین (به آخرت) داشتید. علامه طباطبایی (ره) در توضیح این آیه فرمود: «جواب «لو» در این آیه محذوف بوده و در واقع معنا ایچنین است: «لو تعلمون الامر بعلم اليقين لشغلکم ما تعلمون عن التباهی و التفاخر بالکثرة» - اگر به علم یقین حقیقت امر را ببینید آنچه ببینید شما را از مفاخرت به کثرت نفرات باز خواهد داشت. (طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۲۰، ص ۳۵۱) این حقیقت منحصر به رذیله فزون طلبی نیست، بلکه می تواند شامل همه رذایل باشد.

(ب) ساحت گرایش

قرآن و گرایش های اخلاقی: طبق آیه «...وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيَعْلَمُ اللَّهُ...»؛ (بقره/۲۸۲) از خدا بپرهیزید! و خداوند به شما تعلیم می دهد. خداوند متعال مربی اصلی انسان است، از این جهت در قرآن کریم از راه های مختلف، گرایش های انسان را تربیت می نماید. طبق آموزه های اخلاقی قرآن، پرورش بعد شناختی متربی در مسائل اخلاقی، به تربیت بعد گرایشی متربی در مسائل اخلاقی می انجامد. در اینجا چند مسئله مهم را از آیات قرآن که در تربیت گرایش های اخلاقی مؤثر است متذکر می شویم؛

۱) توجه دادن مرتبی به خودشناسی: قرآن همیشه انسان را به توجه به خویشتن ارجاع می دهد و آن دو فایده دارد: یکی اینکه انسان از این طریق خداوند را می یابد و دیگر اینکه انسان را به چگونه زیستن یعنی اخلاق و عمل می رساند. (رک: مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۲، ص ۴۳۰-۴۳۱) از این رو خداوند در قرآن می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسِكُمْ»؛ (مائده/۱۰۵) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! مراقب خود باشید! بنابراین راهی که انسان را به سعادت می رساند خود نفس انسان است. یعنی خداوند می خواهد با این آیه میل انسان را از جاهای دیگر به خودش متمرکز نماید تا بتواند خود را خوب بشناسد و از این طریق خدایش را دریابد، آن وقت متخلق به اخلاق خدای خویش گردد. (رک: طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۶، ص ۱۶۲-۱۶۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۸۰-۸۱) خداوند در آیات دیگر نیز انسان را به خودش توجه می دهد: «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ»؛ (فصلت/۵۳) به زودی نشانه‌های خود را در اطراف جهان و در درون جانشان به آنها نشان می دهیم تا برای آنان آشکار گردد که او حق است. همچنین آیات ۲۰-۲۱ سوره ذاریات نیز به این مطلب دلالت دارد.

در واقع در صورت فراموشی خویشتن، گرایش و عادت به اخلاقیات پسندیده و دوری از اعمال زشت معنا و مفهومی نخواهد داشت. با خودشناسی می شود به فضایل و رذایل اخلاقی گرایش پیدا نمود و در مرحله بعدی که مرحله عمل و رفتار است، آن ها را از خود ظهور و بروز داد. از این رو امیرالمؤمنان علی (ع) فرمود: «به خویشتن جاهل مباش که جاهل به خویشتن به همه چیز جاهل است». (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص

۷۵۵، ح ۱۸۵) بنابراین طبق این بیان مربی در مرحله دوم می تواند با استفاده از توجه دادن مربی به خودشناسی، گرایش وی را نسبت به فضایل و رذایل اخلاقی تربیت نماید.

۲) تحریک انگیزه‌های ایمانی: ایمان و اعتقاد به چیزی به دنبال خودش آثار و لوازم خاصی را می آورد و حالات و انگیزه های انسان را تحت تأثیر قرار می دهد. کسی که به خداوند و افعال و صفات او ایمان راسخ دارد، ظاهر و باطن او، خلوت و جلوت او با کسی که ایمان به خداوند ندارد متفاوت است. بر این اساس خداوند در قرآن می فرماید: «أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَّا يَسْتَوُونَ» (سجده/۱۸) آیا کسی که باایمان باشد همچون کسی است که فاسق است؟! نه، هرگز این دو برابر نیستند. «فردی که به خداوند ایمان دارد نباید خلق و خو و حالات او بر خلاف رضای خداوند باشد». (ر.ک: فیروزمهر، ۱۳۹۳، ص ۳۴۱) در آیه دیگر خداوند با تحریک انگیزه ایمانی در قالب جمله و شرط تهییجی، مؤمنان را از رذیله شیطان ترسی که یکی از مهمترین صفات ناپسند اخلاقی است، بیم می دهد و به فضیلت خدا ترسی و توحید در خوف که سرلوحه فضایل اخلاقی به شمار می آید دعوت می نماید: «إِنَّمَا ذَالِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَّا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونَ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران/۱۷۵) این فقط شیطان است که پیروان خود را می ترساند. از آنها نترسید! و تنها از من بترسید اگر ایمان دارید! طبق این آیه «انسان با ایمان نباید جز در برابر خدا خوف و رجا داشته باشد، سود و زیانش را فقط به دست خداوند بداند». (ر.ک: مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۷۰۳) بر اساس این گفتار از طریق تحریک انگیزه های ایمانی می توان گرایش خدا ترسی را در مربی ایجاد نمود و حالت خوف از غیر خدا را در او پرورش نمود.

۳) امر به فضیلت‌ها و نهی از رذیلت‌ها: امر به صفات پسندیده و نهی از رذایل می‌تواند در تغییر حالات و گرایش‌های متربی به سمت متخلق شدن به فضایل و دوری از رذایل اخلاقی مؤثر باشد. خداوند نیز در قرآن به وفور از این راه استفاده نموده است. یک مربی توانمند بعد از آگاهی بخشیدن درباره فضایل و رذایل اخلاقی به متربی، در مرحله دوم برای اینکه گرایش‌های متربی را درست شکل بدهد، به نظر می‌رسد که با امر به فضیلت‌ها و نهی از رذیلت‌ها می‌تواند در تربیت وی در مرحله پرورش گرایش‌های اخلاقی موفق باشد. خداوند در قرآن می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَايِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ»؛ (نحل/۹۰) خداوند به عدل و احسان و بخشش به نزدیکان فرمان می‌دهد و از فحشا و منکر و ستم، نهی می‌کند خداوند به شما اندرز می‌دهد، شاید متذکر شوید! بر اساس تعالیم قرآن هدف تربیت اخلاقی آراسته شدن به اخلاق خدایی و اتصاف به صفات باری تعالی است. نکته قابل توجه اینکه خداوند خودش مظهر عدل و احسان است و خودش امر به خوبی‌ها و نهی از بدی‌ها می‌کند و ذات او از هر نقص و عیب منزّه است. بنابر این یک مربی که می‌خواهد در این مرحله گرایش‌های اخلاقی متربی را درست جهت بدهد، لازم است خویش نیز متخلق به این اوصاف خدایی باشد که تا شامل این آیه نشود: «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ»؛ (بقره/۴۴) آیا مردم را به نیکی دعوت می‌کنید، اما خودتان را فراموش می‌نمایید با اینکه شما کتاب را می‌خوانید! آیا نمی‌اندیشید؟! بارزترین آیه ای که به این مطلب تأکید دارد امر حضرت لقمان (ع) به فرزند خود است: «يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ...»؛ (لقمان/۱۷) پسرم! نماز را برپا دار، و امر به معروف و نهی از منکر کن...». در روایات اسلامی نیز این مسئله

آمده است. نقل شده است که امام صادق (ع) فرمود: «امر به معروف و نهی از منکر راه و سیره انبیاء و شیوه صالحان و فریضه بزرگی است که به وسیله آن فرایض اقامه می شود». (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ۱۱۹) در واقع این حدیث بیان کننده این مطلب است که توسط امر به فضیلت ها و نهی از رذیلت ها می توان گرایش ها را پرورش داد و به مرحله عمل و رفتار سوق داد.

ج) ساحت عملی

منظور از رفتار اعم از رفتار درونی و بیرونی است. توجه به این مطلب لازم است که آن دو در عرض هم نبوده، بلکه رفتار بیرونی یک نشانه ظاهری رفتار درونی می باشد و بعد از آن محقق می شود. در واقع رفتارهای درونی منشاء رفتارهای بیرونی هستند. طبق بیان گذشته، مرحله شناخت مسائل اخلاقی زمینه لازم، برای تربیت گرایش های اخلاقی است. این دو هم می تواند پایه ریزی خوبی برای تحقق بخشی و عملی سازی رفتارهای اخلاقی باشد. حکماء این روابط را اینچنین مطرح می کنند: «علم (آگاهی) علت شوق است، اما نه علت تامه، چون شوق از مقوله دیگری است و منشاء دیگری دارد. اما شوق بدون علم نمی شود. آدم باید یک چیز را بداند بعد به آن شوق بیابد و سپس به مرحله عمل برسد» (ر.ک: حسینی دهشهری، ۱۳۷۰، ص ۷۸). طبق آیه ۷۸ سوره نحل، خداوند برای تربیت انسان ها در مرحله اول وسائط آگاهی و شناخت را فراهم آورده، بعد در مرحله دوم از وجود گرایش ها در او به «قلب» تعبیر نموده و سپس در مرحله سوم در مقام عمل از آن ها سپاس و تشکر که یک فضیلت اخلاقی به شمار می آید خواسته است. در این ساحت مهم ترین مسئله تقویت اراده متربی است. تا اینکه بتواند در عرصه رفتار و عمل موفق شده و به هدف خود نائل گردد.

در اینجا یادآور می‌شویم که لازم است عوامل تقویت اراده شناسایی شده و در اختیار متریان قرار گیرد. در اینجا به سه تا عامل مهم تقویت اراده به طور فشرده اشاره می‌گردد. اول ممارست و تمرین است. این یک قانون کلی است که در تمام قدرت های خداداده تطبیق می‌شود. این مسئله به تربی کمک می‌کند، در تصمیم های خود تابع غرایز خود نشود، بلکه طبق عقل و شرع حرکت تربیتی خود را تأمین نماید. (ر.ک: علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۸) این خودش یک مسئله ی روان شناسی و تربیتی می باشد. دوم تحمیل کارهای سخت به خود می‌باشد. واداشتن خود به امور سخت، استقامت ورزی و همچنین پرهیز از کسالت، اراده را تقویت می‌کند. حکمت برخی از اعمال اسلامی (اعم از واجب و مستحب) جنبه واداشتن و تحمیل را دربر دارد و خود این تأثیر اراده الهی بر اراده انسان را می‌رساند که در تقویت اراده تربیتی مؤثر واقع می‌شود. سوم صبر است که عامل مهم تقویت اراده محسوب می‌شود. علامه طباطبایی (ره) صبر را با عنوان «عزم الامور» ستوده است. عزم تصمیم قلبی بر گذراندن به کاری می باشد (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۹۶).

بعد از شناسایی عوامل تقویت اراده، لازم است موانع عمل نیز مورد واکاوی قرار گیرد؛ چون عدم شناسایی موانع عمل به تقویت اراده می‌تواند آسیب جدی بزند. اولین مانع عمل غفلت است. غفلت رذیله‌ای است که انسان را در موارد مختلف به سقوط می‌کشاند و او را از متصف شدن به فضایل اخلاقی دور می‌سازد. طبق آیه ۲۸ سوره کهف غفلت موجب دوری از عمل به حق و علت تبعیت از هوا و هوس می‌گردد. دوم معاشرت با اهل گناه است. هر معاشرتی مطلوب نیست و می‌تواند آثار سوئی را به دنبال خود بیاورد. و زمینه دوری انسان را از فضایل اخلاقی و نزدیک شدنش را به رذایل اخلاقی

فراهم آورد. رفیق صالح در تربیت همه جانبه انسان به ویژه در تربیت اخلاقی وی بسیار مؤثر است. سومین مانع عمل، تمایل افراطی به لذایذ مادی است. کسی تمام توجه اش رسیدن و تأمین لذایذ مادی و دنیوی باشد، دیگر در او انگیزه ای برای اعمال خیر و تربیت اخلاقی خود باقی نخواهد ماند. هر گاه بخواهد در تربیت خود گامی بردارد، میل های افراطی او مانع خواهد شد.

نتیجه

بر اساس پژوهشی که انجام گرفت، اعجاز اخلاقی قرآن کریم یکی از ابعاد اعجاز قرآن است. و در آثار علامه مجلسی، علامه بلاغی و دیگران به چشم می خورد. سه رویکرد در اعجاز اخلاقی قرآن مطرح است: رویکرد گزاره‌ای، رویکرد نظام‌واره‌ای و رویکرد تحول‌گرایانه. طبق این سه رویکرد، می‌توان ادعا کرد که قرآن دارای نظام اخلاقی بوده و می‌تواند برای تربیت افراد برنامه کامل و جامعی ارائه دهد. ویژگی‌های اعجاز اخلاقی قرآن عبارت شد از؛ شمولیت تحول اخلاقی (فردی، اجتماعی و الهی)، محکم و بلند، همگام با تحول اعتقادی و حساس و سنجیده. طبق بررسی صورت گرفته، قرآن کریم نسبت به فضایل و رذایل اخلاقی، تبیین جامعی ارائه نموده است. همچنین در طرح مسائل اخلاقی در سه ساحت بینشی، گرایشی و کنشی دارای جامعیت منحصر به فرد می باشد. ۱۸۰ تربیت متریان در سه ساحت مذکور از مسائل پراهمیت و مبتلا به علوم تربیتی به شمار می آید. این جامعیت می‌تواند در تربیت افراد جامعه بسیار مؤثر واقع گردد. همچنین در راستای عملی‌سازی فضایل اخلاقی عوامل تقویت اراده و موانع عمل را برای متریان خود بیان نموده است. چنین بیان جامع و تحول‌آفرین اخلاقی در جامعه، قبل از قرآن صورت نگرفته است.

منابع

قرآن کریم، مترجم: رضایی اصفهانی، محمد علی، و جمعی از مترجمین، انتشارات
موسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، ۱۳۸۳ ش.

(۱) ابن بابویه، محمد بن علی کمال الدین و تمام النعمه، انتشارات اسلامی، تهران،
چاپ دوم، ۱۳۹۵ ق.

(۲) ابن فارس، احمد ابن فارس، مقایس اللغه، چاپ اول، انتشارات مکتب الاعلام
الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ ق.

(۳) ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، انتشارات دار الفکر للطباعه
والنشر و التوزیع، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق.

(۴) بلاغی، محمد جواد، تفسیر آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، انتشارات بنیاد بعثت،
قم، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق.

(۵) تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، چاپ دوم،
انتشارات دار الکتب الإسلامی، قم، ۱۴۱۰ ق.

(۶) تهرانی، مجتبی، اخلاق الهی، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی،
تهران، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.

(۷) جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، انتشارات اسراء، قم، چاپ اول، ۱۳۹۰ ش.

(۸) حسینی دهشهری، افضل السادات، نگرشی به تربیت اخلاقی نوجوان از دیدگاه
اسلام، پایان نامه ارشد رشته تعلیم و تربیت جامعه المصطفی (ص)، سال دفاع
۱۳۷۰ ش.

(۹) حسینی، زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس، انتشارات دارالفکر، بیروت،
۱۴۱۴ ق.

- ۱۰) خویی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، بی جا، بی تا.
- ۱۱) داودی، محمد، تربیت اخلاقی، چاپ چهارم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
- ۱۲) راغب اصفهانی حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت، انتشارات دارالعلم الدار الشامیة، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۳) رضایی اصفهانی، محمدعلی، علوم قرآن ۲، انتشارات جامعه المصطفی، قم، چاپ اول، ۱۳۹۲ ش.
- ۱۴) طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ ق.
- ۱۵) عاملی، حر، وسائل الشیعه، چاپ اول، انتشارات مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، سال ۱۴۰۹ ق.
- ۱۶) فراهیدی، ابی عبدالرحمن الخلیل، العین، بیروت، انتشارات الاعمی للمطبوعات، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.
- ۱۷) فیروزمهر، محمد مهدی، تربیت اخلاقی با نگاه قرآنی، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، قم، ۱۳۹۳ ش.
- ۱۸) قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، انتشارات دار الکتب الاسلامیة، تهران، چاپ ششم، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۹) کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، چاپ چهارم، انتشارات دار الکتب الإسلامیة، تهران، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۰) مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، بیروت، انتشارات مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.

- (۲۱) مدرسی، سید محمد تقی، تفسیر من هدی القرآن، انتشارات دار محیی الحسین (ع)، چاپ اول، تهران، ۱۴۱۹ ق.
- (۲۲) مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، انتشارات صدرا، تهران، چاپ ششم، ۱۳۸۹ ش.
- (۲۳) نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، انتشارات جامعه النجف الدینیة، چاپ سوم، نجف، ۱۳۸۳ ش.
- (۲۴) ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، مجموعه ورام، انتشارات مکتبه فقیه، مشهد، ۱۴۱۰ ق.
- (۲۵) مجله‌ها:
- (۲۶) رضایی اصفهانی، محمد علی، علی نجفی نژاد، اعجاز اخلاقی قرآن کریم؛ تاریخچه و ویژگی‌ها، مجله علمی - ترویجی قرآن و علم، شماره ۱۹، صص ۳۲-۹، ۱۳۹۵ ش.
- (۲۷) محمد جواد اسکندرلو؛ اکبر محمودی، بررسی اعجاز اخلاقی قرآن، مجله علمی - ترویجی قرآن و علم، شماره ۹، صص ۱۰۹-۱۲۴، ۱۳۹۰ ش.
- (۲۸) نرم افزارها:
- (۲۹) جامع التفاسیر، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- (۳۰) جامع الاحادیث، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- (۳۱) مجموعه آثار دکتر رضایی اصفهانی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی و مرکز تحقیقات قرآن کریم.